

Валентина Зеленська,
головний зберігач фондів
КЗ «Літературно-меморіальний музей
І.К. Карпенка-Карого
міста Кропивницького»,
кандидат філологічних наук

ЄВГЕН МАЛАНЮК У ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ УКРАЇНИ: ОЦІНКА ЛЕОНІДА КУЦЕНКА

У статті зроблено спробу прокоментувати на матеріалі літературно-критичних праць Л. Куценка, які зберігаються у фондах музею І.К. Карпенка-Карого, специфіку поглядів Є. Маланюка на державотворчі процеси України початку ХХ століття, а саме: проаналізувати авторське бачення ролі біографії митця та її вплив на становлення й формування його державницьких поглядів у творчості.

***Ключові слова:** поет-трибун, нація, національна культура, національна свідомість, українська ідея, державотворення, малоросійство, інвектива.*

До когорти видатних митців, подарованих нашим краєм світові, належить і постать поета, культуролога, літературознавця, есеїста Євгена Маланюка, розірваного злою долею на різні континенти.

Народжений у 1897 році на землях Архангородщини в родині, що прагнула «тримати марку міщанства» [1], він здобув освіту в тодішньому Єлисаветградському реальному училищі, рівень отриманих знань у якому дозволив юнакові вступити до Петроградського політехнічного інституту. Проте фах інженера отримати йому там не вдалося. З початком Першої світової 17-річний елисаветградець опиняється в Київській військовій школі. Відтак із січня 1916 року Євген – підпоручик царської армії, котрий врешті з демобілізованого старшини колишнього російського війська стає вояком і громадянином української держави – служить при штабі дивізії УНР

полковника Г. Мешковського, згодом стає ад'ютантом полковника В. Тютюнника. Попереду 23-річного старшину Петлюрівської армії чекали табори для інтернованих і довгий нелегкий шлях емігранта.

Що ж підштовхнуло Євгена Маланюка до переходу із царської армії в армію УНР і, розділивши до останнього дня разом із нею злети й падіння, залишитися її вірним воїном? Цей пошук істини не обійшов стороною літературознавця, доктора філологічних наук, професора Л.В. Куценка, вагомий внесок якого у вивчення творчості видатного земляка й повернення його спадщини в Україну вилився в цілий напрямок у літературознавстві – маланюкознавство. Із його розвідок, «Боян степової Еллади» [1] та «Ні, вже ніколи не покаюся...» [5] ми дізнаємося що дослідник пов'язує розчищення призамулених джерел українськості ще з дідом Василем, останнім чумаком архангородщини, «живою історією, скарбницею оповідань, байок, бувальщини» [1, с. 8], родиною, Архангородом, а ще начальником штабу дивізіону полковником Г. Мешковським, який поступово, прикладом власного життя навернув старшину Маланюка на шлях правильного вибору [5], як доказ наводячи слова самого поета: «І отут-то я й зрозумів, що таке органічний, з крові й виховання українець, хай “несвідомий” політично, та проте свідомий органічно, свідомий своїм національно-дідичним інстинктом, одержаним у спадщину від дідів і прадідів. ...Його світлий розум, його бадьорий оптимізм і віра, його чисто українська впертість в осягненні тої чи іншої мети і чисто українська сила характеру, становість і спокій в найтяжчих, іноді в безнадійних обставинах... спасли нас і довели нас до “землі обітованої” – до Києва» [5, с. 91].

Окрім полковника Г. Мешковського, Л. Куценко важливого значення «для остаточної викристалізації національно-патріотичного світогляду та національно-громадянських позицій майбутнього письменника» [5, с. 93] надає палкому патріоту полковнику Василеві Тютюннику.

Відтак Л. Куценко робить висновок, що «трирічна війна за незалежність розбудила приспаний віками дух Богданової доби» [5, с. 103],

дух, який кликав Маланюка служити державотворчій ідеї, будити й формувати націю. В монографії «Dominus Маланюк: тло і постать», яка побачила світ у 2002 році, резюмує: «...за роки першої світової війни та національно-визвольних змагань Євген Маланюк пройшов складний шлях від формування й становлення зразкового офіцера царської армії до свідомого старшини Української армії й громадянина держави...» [2, с. 102]. Але головний підсумок цього відрізка життєвого шляху Євгена Маланюка як майбутнього письменника, на якому наголошує тут дослідник, – це те, що поразка визвольних змагань завершила перший (романтичний) етап національного самоусвідомлення й підготувала наступний етап національного, політичного, духовного й естетичного самовизначення [2].

Як же народився поет-ідеолог і трибун? Літературознавець у вже згадуваній нами праці «Боян степової Еллади» зазначає, що Євген Маланюк глибоко й боляче переживав поразку національно-визвольних змагань і разом з бойовими побратимами дошукувався причин трагічної невдачі, як доказ наводячи слова самого поета: «Ми розв'язували загадки.., які поставила перед нами історія... Як це сталося, що ми ідейно адже непереможні, тепер переможні і безсилі? На ці й подібні питання... залишалося шукати відповідей самостійно...» [1, с. 35]. У вже згадуваному ґрунтовному дослідженні «Dominus Маланюк...» Леонід Куценко детальніше зупиняється на процесі переосмислення ним визвольних змагань, зазначаючи, що здійснювалася ревізія пережитого й побаченого не крізь призму пафосу героїки й перемог, а через пошук причин трагедії нереалізованої ідеї державності [2, с. 110]. Отже, питання «як сталося?» у Маланюка трансформується у «що ми за народ?» й осмислюється разом із «а хто я?», формуючи національну свідомість і національну ідею поета-трибуна. Тож у відповідь на «що робити?» поет обирає діяльність, спрямовану на пошуки майбутнього, формуючи мету всього свого життя – «словом творити Україну, будити приспану століттями національну свідомість українців, творити з

народу націю, стати одним із творців національної державотворчої ідеї» [2, с. 111].

У своїй діяльності Є. Маланюк заявляє себе і як поет, і як публіцист, і як критик, і як перекладач, а ще як театральний оглядач і редактор періодичних видань.

Зі сторінок монографії «Dominus Маланюк...» ми дізнаємося, що вже в ранніх статтях, датованих 20-ми роками ХХ століття, «В темряві федералізму», «Перші завдання», «Забуті», «Паки й паки» та ін. «духовний лідер таборових республік» пов'язує відповідь на питання «як це сталося?» з браком національної інтелігенції, конкретизуючи: «...Нечисельна, малосильна, малоосвічена українська інтелігенція і ще менше чисельний справжній активно національний елемент – то... причина наших нещасть на вже пройденому шляху» [2, с. 116]. Крім того автор стверджує, що, наскрізно для всієї публіцистики таборового періоду звучить тема «деморалізації душі українського народу 300-літньою спільною з Росією історією» [2, с. 117].

Леонід Куценко знайомить нас із поглядом Є. Маланюка на причини поразки УНР, котрий пояснював їх браком національної самосвідомості, витоки якого шукав у минулому через призму тотожностей. Так, у статті «Трагічний гетьман» митець основною причиною поразки визвольного руху гетьмана І. Мазепи назвав «нерозуміння широкими верствами українського народу своїх національних завдань в найбільш критичні моменти історії нашої» [2, с. 118], пояснюючи це атрофією державного інстинкту, бо, на його думку, і «національно-державна традиція, і державний інстинкт могли розвинути тільки в лоні власної держави» [2, с. 118]. Таким чином, проводячи паралель між повстанням та вигнанням Івана Мазепи і долею УНР та її еміграцією, Євген Маланюк продовжує піднімати на поверхню й інші причини «підупадку державного інстинкту», а саме: проблему «отаманщини» й степу і «хижаків-сусідів, «невільництва Московського», яничарства й зрадництва, малоросійства тощо. Тож Л. Куценко цілком слушно зауважує, що «питання “як сталося?” логічно переходить у проблему “що ми за

народ?», яка стає предметом пильної уваги митця в часі його перебування в таборах» [2, с. 119].

Аналізуючи таборову публіцистику Є. Маланюка, Л. Куценко стверджує, що в ній присутні три основні завдання: праця над формуванням національної свідомості, пропаганда ідеї національної єдності та активна культурно-освітня робота, котра б сприяла поглибленню «національної свідомості мас як найміцнішої підвалини Української Державності» [2, с. 120], наголошуючи, що в статтях письменника постійно присутній «примат високої духовної культури, освіти як один із вирішальних чинників націє- і державотворення» [2, с. 120]. А ще, за Маланюком, єдина запорука успіху справи – це єдність українських сил навколо національно-державної користі.

Цій думці публіцист присвятив чимало статей на початках еміграції, проте вже наприкінці третього року вигнання письменник розуміє, що в тодішніх еміграційних умовах ця ідея є недосяжною. Тому він звертається до думки розвою національної культури, яка стала б передумовою формування національної свідомості і, як наслідок, запорукою постанови національної інтелігенції. На доказ таких поглядів Є. Маланюка Л. Куценко наводить розлогу цитату з його статті «Нарешті»: «З цього-то й треба було починати. Бо, власне, чим же є політична боротьба, як не боротьбою різних культур. Ґрунт єдиної національної культури, що автоматично дає єдину національну ідеологію, усуне партійну боротьбу в обсязі державності і послужить основою для єдиного політичного фронту, без якого, все ж таки, наша боротьба не приведе до поважних наслідків і буде впрост недоцільною. Ні зформування Нації, ні будову державної для неї форми, без єдиної національної ідеології – уявити неможливо»¹ [2, с. 121].

Звертаючись до реферату Є. Маланюка «Мистецтво – зброя» й теоретичної праці «Думки про мистецтво», Л. Куценко зазначає, що вони також посвячені висвітленню аспектів проблеми національної культури.

---

¹ Тут і далі збережено орфографію і пунктуацію автора

Так, у рефераті автор стверджує думку про безсмертні й вічні ідеї внутрішнього життя національної культури, яка є справжнім життям нації, адже, на його думку, історичні події, перемоги, поразки, розквіти й упадки народів є лише виявом певних ідей, а «щоб повсталася або зникла держава, мусить, перш за все, існувати ідея цього повстання або зникнення» [2, с. 122]. Ілюструючи свою теорію «матеріалізації ідей в подіях» фактами з історії, серед іншого, наприклад, згадує витoki виникнення Германської імперії, котрі заховані у філософії Ніцше.

Тож, за Куценком, Маланюк підводить до думки, що саме відсутність теоретичного обґрунтування української ідеї, українського руху призвела до поразки революції 1917 року, тому що доти ми мали лише «солоденькі вірші про «неньку» і рабську надію, що «згинуть наші воріженьки, як вода на сонці».

Автор реферату переконує, що українська ідея постане тільки з розвитком національної культури: «Ідеї виростають й мужніють на ґрунті національної культури – от чому праця на царині культури є сьогодні хоч і запізненим, та проте загальноукраїнським ділом» [2, с. 123].

Узагальнивши думки письменника про сутність і завдання мистецтва й про покликання митця, Леонід Васильович акцентує увагу на моменті самоадресації висловлених високих завдань самому собі. Такий висновок, зроблений на основі згадуваного нами реферату і статей «Паки й паки», «Навколо Генуї», «Про ролі еміграції», є свідченням самовизначенням Євгена Маланюка як особистості, для якої творчість стає головною у справі визволення нації. Відтоді єдина політика для нього – це слово, мистецтво.

У монографії «Dominus Маланюк...» Леонід Куценко окремо зупиняється на статті «Думки про мистецтво», де, на його думку, письменник прагне не просто подати власні погляди на останнє, а й систематизує їх з точки зору місії мистецтва, яке стало його покликанням, остаточно зупинивши свій вибір на користь поезії як свого подальшого магістрального мистецького шляху.

Що ж стало каталізатором навернення письменника до служіння національній справі за допомогою слова? Першопричиною Л. Куценко називає дослідження й осмислення причин поразки визвольних змагань, які «стали для нього шокуючим одкровенням, відкриттям Кулішевого “народу без пуття, без честі, без поваги”, стали “душевною раною”, що довгий період живила “річище” його поетичних рефлексій» [2, с. 137].

Відтак заговорила лірика. Поет обирає, за словами Л. Куценка, високу й благородну мету «поезією творити націю, а через неї – державу. Пристрасним Словом розбудити приспану національну свідомість свого народу» [1, с. 36].

Отже, як бачимо, зміна творчої домінанти Маланюка до середини другої половини 30-х років визначила ідея націє- і державотворення. Серед іншого джерелом натхнення для відірваної від України людини стали засади Віри, повернення до світу Біблії, а отже, і пошук божого плану щодо України. З цього приводу Л. Куценко наголошує на очевидному факті: «Поет свідомий свого «ієремїадства», як і покликання творити міф нового Ізраїлю – України» [2, с. 169], адже надто разючим був збіг тотожностей в історичній долі двох народів. Так, звернення до викладеної пророками історії, їхньої інтерпретації історичної драми дало поштовх до осмислення й розуміння державних поразок власного народу. Йдучи за Біблією, бачення долі України Маланюк осмислює через морально-етичні категорії кари, приступу (гріха) і покаяння (шляху спокути). Леонід Куценко стверджує, що митець «саме через дошукування Божого плану стосовно України зумів знайти відповідь на “прокляті питання”» [2, с. 173], які на його думку, і «творять умовну пару:

«Як сталося?» – кара;

«Що ми за народ?» – переступ;

«Що робити?» – спокута» [2, с. 173].

Дошукуючись причин кари бездержавністю, Євген Маланюк «намагається побачити й осмислити свою степову Елладу-Україну в контексті багатовікової історії... Прагне зрозуміти цю “степову Олександрію

під золотом царгородських мозаїк” в час величі Київської Русі, цей непереможний грім козацьких литавр в добу славної Січі й однозначно зрозуміти природу слабкості українського народу..» [3, с. 55], – так зазначив Л. Куценко у своїй розвідці «І вічність на каменях Праги...», дослідивши поезію Подебрадського періоду життя нашого земляка.

Вивчивши біографію нашого видатного земляка, Леонід Васильович на сторінках монографії «І спомину непроминуца кара...» стверджує, що кожне, вже як емігранта, «побачення з Батьківщиною повертало його до вічної теми України» [4, с. 37]. Подорож у 30-х рр. ХХ століття західними землями, умисне повернення на місця колишніх боїв армії УНР стало «прологом до його історіософського заглиблення в драму Вітчизни» [4, с. 37]. Поет захоплювався минулою славою, але для нього все це було лише марення, адже в реальності він бачив всеукраїнську «вколисаність в шум пшениць» [4, с. 45]. У дослідженні, крім тяглості нашої історії: Русь – козацтво – Україна, літературознавець звертає нашу увагу, що у творах цього періоду присутні «болючі роздуми над долею української аристократії за сім віків бездержавності, станової еліти, що в умовах чужих імперій заледве виживала, бережучи, проте, дух родини, народу, нації» [4, с. 53].

У монографії «Dominus Маланюк...», аналізуючи таборову й подебрадську поезію, Л. Куценко виокремлює в ній мотив гніву, наголошуючи, що поетика інвектив митця своєрідна, не схожа на подібні мотиви попередників, які «готували засів і сподівалися на врожай, адже йому довелося бути учасником трагедії печальних жнив» [2, с. 217]. Перед очима поета пройшов не просто факт становлення держави, про яку тільки мріяли ці попередники, через його душу пройшла трагедія її зникнення. Саме це, за Куценком, стало потужним джерелом поетових інвектив і зумовило їхню гостроту.

Маланюкові інвективи спрямовані на гірку правду про себе самих, він обирає любов під вагою «зненавиди», сповідує ідею самокритики. Він прагне запалити смуток, пробудити міліарне начало, закликати до зброї, збудити

кров. Але, за словами Л. Куценка, це «лише один полюс поетового гніву, і один із творених ним шляхів спокути. Продуктивніший і дієвіший інший – дати сучасникам і нащадкам через призму тих же гніву, зненавиди, любові правдивий, хоч і не вельми привабливий, портрет України. Сказати те, що, можливо, не кожна людина наважиться думати про свою Вітчизну» [2, с. 221]. Все це було продиктоване бажанням «позбутися недуг нації, наснаживши її залізом, прищепити ідею органічності меча, стилета, доповнивши її еллінський зміст варяго-римською суттю» [2, с. 233].

Однак уже з другої половини 30-х років ХХ століття у творах поета шал зненавиди й зла слабшає, поступаючись місцем філософській заглибленості. Причиною цього Леонід Куценко називає розуміння митцем того, що в його поезіях «за зовнішніми атрибутами пропонованої ним концепції варяго-римлянства, зреалізованих ним у символах заліза, меча, криці, блискавки, сталі, крові, помсти, прокльону, виклику, кари бракує чогось внутрішнього, важливішого, вагомішого» [2, с. 233]. Тобто, якщо у 20-х роках ХХ століття Євген Маланюк схилився до Шевченкового «громадою обух спалить», то із середини 30-х років акцент зміщується в сторону плекання духу як запоруки буття нації.

Осмислюючи прозу Євгена Маланюка 30-40-х рр. ХХ ст., Л. Куценко говорить, що в ній він «прагне теоретично обґрунтувати необхідність націєтворчої функції мистецтва для недержавної, несформованої нації» [2, с. 256]. Для митця ворог національного стилю – малоросійство, що тісно пов'язане з основною проблемою – проблемою державності (цій темі присвячена стаття «Творчість і національність»). Протистояти малоросійству спроможна лише власна держава, а в умовах її неіснування бороти його митець закликає «внутрішнім культурно-творчим національним напруженням» [2, с. 261], коли митці мають бути в тісному зв'язку з «нижчим» шаром етносу, аби не давати можливостей для живлення малоросійства, творячи тим самим національно повну людину.

Другою проблемою, піднятою Є. Маланюком у публіцистиці цього періоду, стала проблема особистості в українській літературі. З цього приводу він звертається до постаті Т. Шевченка, до витоків його особистості, які, за Маланюком, йдуть від чистого національного матеріалу, є органічною часткою селянського моноліту [2]. Для нього Шевченко – національна особистість, що з незрячого раба стала вільною людиною, яка все подальше життя поклала на формування національно-державної свідомості й волі українців, стала творцем національного духу.

Нація в уявленні письменника – не просто кінцева мета державотворення України, а й «будівельний матеріал» для неї. Л. Куценко, вивчаючи погляди Маланюка на концепцію держави, звернувся до його нотатників. Сторінки одного з них містять такий запис: «...земля і мешканці – це чинник основний, але статичний. Нація – чинник динамічний, одухотворений (через Бога) і творчий. Без цієї динаміки (історії) – територія й життя легко зіслизають в Малоросію і колонію» [2, с. 281].

Період другої еміграції, як і міжвоєнний час, розпочався також із публіцистики, у якій йшлося найперше про Україну. Це насамперед такі праці, як «Нариси з історії нашої культури», «До проблеми більшовизму», «Малоросійство», «Illustrissimus Dominus Мазепа», «Єдинонеділимство», «Зарис історії української літератури». Слідом за Леонідом Васильовичем погоджуємося з думкою, що основний посил, який звучить у них – «попри втрати і розчарування митець не зневірився у тому, що Україна збудеться державою і прагнув передати... своє розуміння вад і хвороб національного організму, назвати ворогів внутрішнього та зовнішнього, які стоять на перешкоді постанови держави, обґрунтувати підстави своєї особистої віри» [2, с. 297]. Отже, дослідник виділяє стрижневі проблеми Маланюкової прози «другого ісходщу»:

- Культура як чинник, яким протягом віків «урухомлювалася наша історія».
- Українська «людина як структурний складник суспільства».

- Комплекс малоросійства як внутрішній ворог національного організму.
- Анатомування природи і сутності зовнішнього ворога (більшовизм).

Як бачимо, зазначені проблеми вже були об'єктом його досліджень у попередні роки. Отож Л.В. Куценко виокремлює в історіософських студіях письменника «другого ісходу» ключові тези:

- Культура – це чинник, що ним «урухомлюється історія» України; культурним спадом «живиться наш нарід і збуджує ним свою історіотворчу енергію»; «культурний спадок диктує нам політику».
- Малоросійство – це внутрішній ворог, який заражав мозковий центр нації і який не зникне з постанням держави, а, навпаки, постане першою проблемою вже Державної України. Сутність цього явища Маланюк вбачав у систематичному прищепленні комплексу меншовартості («ніколи не мали держави», «темне селянство», «глухий хохол»), насмішуватому ставленні до національних цінностей (висміювання, глузування зі звичаїв, обрядів, мови, літератури тощо).
- Проблема більшовизму як зовнішнього ворога – це логічне продовження осмислення природи авторитарної суті державної влади в Росії і сформульованої нею психологічної потреби у сильній владі, потреби хазяїна (царя, Сталіна) й почуття належності до наддержави, несприйняття свободи, а надто – національної [2].

Отже, не можна не погодитися з думкою, що «тема України, її історичної долі, котра була провідною для міжвоєнної поезії, у другому вигнанні стає домінантною для письменникової прози» [2, с. 315].

Підсумовуючи, зазначимо, що творчість Євгена Маланюка служила ідеї націє- і державотворення, а його життя – приклад бунту й інвективи на цьому шляху.

Список літератури та джерел:

1. Куценко Л.В. Боян степової Еллади / Л.В. Куценко. – Кіровоград: «Вечірня газета», 1993.
2. Куценко Л.В. Dominus Маланюк: тло і постать / Л.В. Куценко. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2002.
3. Куценко Л.В. «І вічність на каменях Праги...» / Л.В. Куценко. – К.: Імекс-ЛТД. 2006.
4. Куценко Л.В. «І спомину непроминуча кара...» Євген Маланюк: подорожі Україною 1926-1943 / Л.В. Куценко. – Кіровоград: Спадщина, 2006.
5. Куценко Л.В. «Ні, вже ніколи не покаюся...» (Євген Маланюк: історія ісходу) / Л.В. Куценко. – Кіровоград: бібліотека журналу «Вежа», 1997.

The article an attempt is made to comment on the material of literary-critical works of L. Kutsenko, which are stored in the funds of the museum I.K. Karpenko-Kary, the specifics of E. Malaniuk's views on the state-building processes of Ukraine in the early twentieth century, namely: to analyze the author's vision of the role artist's biography and its influence on the formation of his state views in art.

Keywords: *poet-tribune, nation, national culture, national consciousness, Ukrainian idea, state formation, Little Russia, invective.*